

MƏMMƏDOV ARİF
AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəzin Arxeologiya və
Etnoqrafiya şöbəsinin müdiri, t.e.d. prof.
e-mail: Arif.Mammadov@mail.ru

GƏNCƏ ANTİK VƏ İLK ORTA ƏSRLƏRDƏ

Açar sözlər: körpü, şəhər, çay, yaşayış yeri, Strabon

Ключевые слова: мост, город, река, поселение, Страбон

Key words: bridge, town, river, settlement, Strabon

Gəncənin yerləşdiyi təbii coğrafi şərait, bol sulu çayları, münbit torpağı, zəngin filiz yatağı, yanacaq, sənətkarlıq və tikinti üçün istifadə edilən meşə materialı, rəng almaq üçün boyaq bitkiləri və təbii mağaralar bu ərazidə hələ neolit dövründə ilk insanların yaşamasına imkan vermişdir. Gəncənin də daxil olduğu Albaniyanın münbitliyi haqqında eramızın I əsrində yaşamış Strabon yazırdı: «bir dəfə əkilmiş torpaq iki və ya hətta üç dəfə bar verir, birinci dəfə hətta birə əllyə, həm də dincə qoyulmadan, dəmir yox kobud ağac xışla becərilərək, bütün düzənlik çaylarla və başqa sularla Babilistan və Misirdəkindən yaxşı suvarılır, bunun nəticəsində isə otlarla doludur. Bundan başqa hava da ordakılardan təmizdir». Bunun ardınca biz oxuyuruq ki, «Albaniyadan axan Kür və onun qolları torpağın münbitliyini artırır... üzüm tənəkləri heç vaxt toxa ilə üzülmür və hər beş ildən bir kəsilir. Yeni tənəklər artıq ikinci ildə bar gətirirlər, boy atmışları isə o qədər bar verirlər ki, onun çox hissəsi tənəyin üzərində qalır. Eynilə, onlarda həm ev, həm də vəhşi heyvanlar gözəl artıma malikdirlər». Qədim mənbələr Albaniyanı Uzaq Şərqlə (Hindistanla) bağlayan yollar haqqında da məlumatlar verir (1.30).

«Onun vasitəsiylə (Okus-Amu-Dərya çayı – A.M) – deyə Strabon yazır: bir çox hind malları Xəzər dənizinə aparılır, oradan Albaniyaya və nəhayət Kürə ondan sonra gələn ərazilərdən Yeksinə göndərilir» (1.31). (Strabon bu məlumatları Aristokuldan götürür, hansı ki, öz növbəsində onları Patrokladan götürmüşdür).

Eramızın I əsrinin müəllifi böyük Plinidə oxuyuruq: «... Pompeyin yürüşü zamanı təsdiq olunmuşdu ki, Hindistandan Baktriyaya, Oks çayına tökülən Baxtr çayına gəlib çıxmaq və bu çaydan Kaspi dənizi ilə Kür çayına getmək olar və hind malları beş gündən gec olmayaraq quru yolla Pontdakı Fasisə çatdırıla bilirlər».

Eramızın III əsrinin Roma müəllifi Q.Yuliy Solin də həmin sözləri təkrarlayır.

Strabon həmçinin, Hindistandan və Ön Asiyadan Xəzəryanı ölkələrə daxil olan başqa bir yolu da göstərir: « ... farslar – deyə o yazır – demək olar ki, Kaspi sahilinə daha çox hissəsi üzərində ağılıq edirlər, belə ki, hətta albanlardan və midiyalılardan aldıqları və dəvələrlə daşdıqları Hind və Babil malları ilə ticarət edirlər» (1.36).

Albaniya sonrakı dövrlərdə də öz münbitliyi ilə şöhrət qazanmışdır: «Aqvan (Alban) ölkəsi bütün mümkün mənfəətlər üzrə və Qafqaz dağlarının uca dağlarıyla abad və gözəldir. Əzəmətli Kür çayı gur axarıyla özülə çoxlu böyük və xırda balıqlar gətirir. O, gəzərək axır və Kaspi dənizinə tökülür. Onun düzəngahları taxıl, üzüm, neft, duz, ipək və pambıq kağızıyla boldurlar; zeytun ağaclarının sayı-hesabı yoxdur; dağlarda qızıl, gümüş, mis və sarı buxur çıxarılır.

Yırtıcı heyvanlar: aslanlar, qaplanlar, barslar, vəhşi eşşəklər və çoxlu quşlar; qartallar, şahinlər və onlara oxşarlar da vardır...» - VII əsr tarixçisi Musa Kalankaytuklu Albaniyanı belə təsvir edir (2.10-24).

Albaniyadan artıq qədim zamanlardan Azərbaycana Gürcüstan və Ön Asiya ilə birləşdirən yol keçirdi. Bu zəngin ərazidə təşəkkül tapan möhtəşəm şəhərlərdən biri də Gəncə idi.

Gəncə ətrafındakı Gillikdağ emalatxanasından və düşərgəsindən əldə edilən dəvi gözü və çaxmaqdaşı alətləri, İ.Cəfərzadənin Baxçakürd kəndindən tapdığı daş çömçə və isgənin varlığı bu ərazidə yaşamış insanların eramızdan əvvəl VII – VI minilliklərə aid neolit mədəniyyətinin yaradıcılarından biri olduğunu söyləməyə əsas verir (3.14-15). Gəncə bölgəsində neolit dövründə başlamış həyat tərzini e.ə V minillikdə eneolit dövründə də davam etmiş, yeni iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaranmışdır. Arxeoloji tədqiqatların nəticəsi sübut edir ki, bu dövrdə bölgənin əsas əhalisi oturaq həyat tərzini keçirmiş, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar. E.ə. V minillikdə Gəncə bölgəsində bizə məlum olan ev heyvanlarının hamısının əhliləşdirildiyi arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış osteoloji qalıqlarla təsdiqlənir (4.217).

Arxeoloji tədqiqatlar həmçinin e.ə IV-III minilliklərdə Gəncənin dağətəyi ərazilərində məskunlaşmanın artdığını, yeni yaşayış yerlərinin meydana gəldiyini sübut edir. Bu dövrdə tuincun kəşfi metallurgiya, metalışləmə və dulusçuluqda təkamülün olduğunu sübut edir. Məhz e.ə IV-III minilliklərdə Gəncə eneolit mədəniyyəti əsasında yaranmış ilk tunc dövrü mədəniyyəti – Kür-Araz mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Gəncə ətrafı kurqan abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar burada dairəvi quyularda adi dəfn etmə və kremasiya adətlərinin olduğunu izləməyə imkan vermişdir. Buradakı dəfn adətləri e.ə III minillikdə bu bölgədə qədim tayfaların yaşadıklarını sübut edən əyani dəlillərdir. Gəncədə Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının mənəvi mədəniyyəti burada tədqiq edilən qəbir abidələrində izlənilmişdir. Qədim Gəncə tayfalarının dairəvi planlı quyu tipli qəbir abidələrində adi dəfn adətləri ilə yanaşı kremasiya- ölümlərin yandırılıb basdırılması adətləri də müşahidə olunmuşdur. Ətrafı və üstü daşlarla örtülmüş bu tip qəbirlər həm Gəncə, həm də Qarabağın qədim tayfaları üçün səciyyəvidir. Dəfn adətlərindəki bu eynilik bu ərazilərdə yaşamış tayfaların etnik mənsubiyyətcə də eyni olduqlarını sübut edir (15.16).

Gəncə ətrafı kurqanlarda (Zurnabad) rast gəlinən monoxrom boyalı keramika e.ə III-II minilliklərdə Gəncə bölgəsində iri tayfa ittifaqlarının vahid mərkəzlərdə birləşdiyini sübut edir. Çünki arxeoloji tədqiqatlar Urmiya hövzəsində, Naxçıvanda və Qarabağda da həmin dövrdə eyni proseslərin getdiyini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Azərbaycanda ilkin şəhər mərkəzləri də məhz bu dövrdə yaranmışdır. Həmin mədəniyyət mərkəzlərinin iqtisadiyyatında sənətkarlığın əsas sahələrindən olan dulusçuluğun mühüm rolu olmuşdur. Gəncədə həmin dövrdə mövcud olan boyalı saxsı qabların istehsalı burada e.ə III-II minilliklərə aid şəhər sənətkarlığının əsas göstəricilərindəndir və burada ən azı e.ə II minilliyin ortalarında ilkin şəhər mərkəzlərinin yaranmasından xəbər verir (5.47-48).

Arxeoloji tədqiqatların nəticələri e.ə IV-I minilliklərdə Yaxın Şərq və Ön Asiyanın ticarət mərkəzini əlaqələndirən əsas karvan yollarının da Gəncədən keçdiyini göstərir ki, bu da Gəncə şəhərinin bu ticarət yolu üzərində inkişaf tapdığını və bütün Cənubi Qafqazda mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu söyləməyə əsas verir. 1897-ci ildə Gəncə ətrafında Makedoniyalı İsgəndərin adına kəsilmiş gümüş pul dəfnəsinin tapılması da antik dövrdə bu ərazidə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanınan iri bir şəhərin olduğunu təsdiq edir. Gəncə şəhərinin əsasının e.ə IV əsrdə makedoniyalı İsgəndər tərəfindən qoyulması ilə bağlı əfsanəvi məlumatlar da vardır. Hətta N.Gəncənin İsgəndərnamə poemasında İsgəndərlə Nüşabənin görüşü zamanı yeni bir şəhərin əsasının qoyulduğu da bildirilir. Həmin dövrdə Bərdə şəhəri mövcud olduğundan və Nüşabə də onun hökmdarı kimi tanındığından yeni əsası qoyulan şəhərin Gəncə olduğunu ehtimal etmək olar. Lakin Makedoniyalı İsgəndərin Şimali Azərbaycanda olmadığı haqda fikirləri əsas götürsək onda bu fikir yalnız ehtimal xarakteri daşıya bilər.

«Rus şəhərləri» məqaləsinin anonim müəllifi Cənubi Qafqazın, o cümlədən də Azərbaycanın bir çox şəhərlərinin zamanını göstərməklə cədvəlini vermişdir ki, burada Gəncə e.ə II – b.e IV əsrlərində salındığı bildirilir (5.41).

Lakin burada hansı mənbələr əsasında bu qənaətə gəldiyi bizə məlum deyildir. Eyni sözləri Gəncənin Bərdə və Beyləqandan qədim olmasını göstərən Qademeysterin məlumatları və “Bərdədən yaxın məsafədə başqa bir şəhər də çiçəklənirdi, hansı ki, dağıntılar zamanı onu əvəzləyirdi, bu məhz Gəncə şəhəri idi. Onların mənşəyi yəqin ki, eyni idi...” adlı fikri də təsdiq edir. Arşakilərin süqutundan sonra Gəncə burada öz paytaxtlarını təsis etmiş Aqovantların əlinə keçdi, buna görə də başqa bir

Qandzaq (Gəncə - A.M) şəhəri də tikilmişdir. Təbrizdən fərqləndirmək üçün onu Gəncək – Aqovants adlandırmağa başladılar – deyə Şopen məlumat verir (6.13).

Gəncə şəhərinin antik dövrünə dair arxeoloji məlumatlar hələ XX əsrin 30-cu illərindən məlumdur. Gəncə tarix diyarşünaslıq müzeyinin keçmiş direktoru Y.R.Xadarin 1935-ci ildə qədim Gəncə ərazisindən yerüstü materiallar toplayarkən dulus çarxında hazırlanmış qırmızı gilli, qalın divarlı, bir qabın hissəsini tapmışdı. Qabın ölçüsü 7x5 sm-ə qədər olmuşdur. Qab hissəsinin çöl səthində relyefli ştamplanmış, ovunmamış yazı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə bunlar Alban yazılarına daha çox oxşar olmuşdur(7.30).

Eyniyə belə bir qabın oxşarı XX əsrin 40-cı illərində Gəncə çayının sağ sahil hissəsinin ərazisində, birinci şəhərin şimal küncünün yaxınlığında M.M.Altman tərəfindən tapılmışdı. Həmin qab hissəsini nəzərdən keçirən akademik İ.İ. Meşşaninov belə qənaətə gəlmişdir ki, həm Y.R.Xadarin tərəfindən tapılmış birinci qabın hissəsinin, həm də M.M. Altmanın əldə etdiyi ikinci qab qırığının üzərindəki yazıda eyni bir söz və ya eyni bir ifadə vardır (8.14).

1961-ci ildə Gəncə kərpic zavodunun işçiləri tərəfindən torpaq işləri görülən zaman bir neçə ədəd gil qab tapılmışdır. 21-25 fevral 1961-ci ildə Gəncəyə ezam olunmuş S.M.Qaziyev və İ.A. Babayev həmin qabların tapıldığı yerdə olmuşdular. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, arxeoloji abidələr tapılan sahə Gəncə dəmiryolu stansiyasından 2km qərbdə yerləşir. Həmin yerdə bir hektardan artıq sahə 4m dərinliyə qədər qazılmış və qazıntının şimal kəşiyində 2,8 metr dərinlikdə təqribən 0,5 metr qalınlığında antik dövrə aid mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Əldə edilən arxeoloji materiallar əsasən saxsı qabların hissələrindən, təndir və ocaq yerlərindən, kül, kömür və başqa məişət tullantılarından ibarət olmuşdur (9.74).

Əldə edilən qablardan ikisi yuvarlaq gövdəli, süddan biçimlidir. Bunlardan birincisi qırmızı rəngli olub çiyin hissəsi ikidalğalı və bir nöqtələrdən düzəldilmiş xətlərlə əhatə olunmuşdur. Hündürlüyü 21sm, oturacağı diametri 9,5sm, gövdəsinin enli yerində diametri 17 sm, boğazının uzunluğu 6sm, ağzının diametri 10x6,5 sm-dir (9.75).

İkinci qab qara rənglidir, onun hündürlüyü 14,5 sm, oturacağı diametri 7sm, gövdəsinin enli yerindən diametri 11,5, sm ağzının diametri isə 6,5 sm- dir.

Üçüncü qab şara bənzər gövdəyə malikdir. Bu qulpsuz, qısa və enli boğazlı qabın ağzının kənarları azca xaricə əyilmişdir. Hündürlüyü 8,3 sm, oturacağı və ağzının diametri 6 sm, gövdəsinin enli yerindən diametri 8,5 sm, boğazının hündürlüyü 2sm-dir (9.76).

Saxsı qabların hər üçü dulus çarxından istifadə olunmadan əl ilə düzəldilib, üzəri sığallanmışdır.

Bu tip saxsı qablar Yaloylutəpə və Küp qəbirləri mədəniyyəti abidələrindən məlumdur. Gəncədən tapılan qablar təkcə xarici görünüşlərinə görə deyil, saxsının rənginə, hazırlanma və birləşdirilməsinə görə də Yaloylutəpədən və onunla həmdövr abidələrdən tapılan qablara çox oxşayır və təqribən e.ə IV-III əsrlərə aiddirlər.

Tapıntıların içərisində sümük əşyalar da diqqəti cəlb edir. Bu girçənə sümüyünün başından düzəldilmişdir. Girçənə sümüyünün kəsilməsindən alınan yarımkürə formasında olan bu əşya ortadan deşilmişdir. Kobud düzəldilməsinə baxmayaraq , üzərində təsərrüfat məqsədilə işlədilməsini bildirən iz qalmışdır. Ondan ip ayırmək üçün iy başlığı (əyircək) kimi istifadə edildiyini söyləmək olar. Onun diametri 3,7 sm, qalınlığı 1,7sm, deşiyin diametri 0,7 sm dir.

Belə sümük əşyalara Gəncə və ətraf ərazilərinin eneolit dövründən başlayaraq son orta əsrlərə qədərki abidələrində rast gəlinmişdir.

Saxsı qabların başqa analoji materiallarla müqayisəsi əsasında yeni arxeoloji abidələr aşkar edilən sahədə mədəni təbəqənin e.ə I minilliyin ortalarına aid olduğunu söyləmək olar (9.77).

Qazıntı sahəsindəki ocaq, təndir yerləri, kül və kömür qalıqları, istehsal tullantılarının çıxışları, ipəkçilikdə istifadə olunan əyircəyin tapılması antik dövrdə Gəncədə şəhər mədəniyyətinin inkişafını göstərən tutarlı dəlillərdəndir.

Gəncə şəhərinin antik tarixinin müəyyənləşdirilməsində Gəncə arxeoloji ekspedisiyasının 2008-ci ildə apardığı arxeoloji qazıntıların nəticələri də tutarlı faktlar gətirməyə imkan verir (10.112-113).

Gəncə arxeoloji ekspedisiyası Gəncə-Bakı dəmiryol xəttinin 8-10 km-də, dəmiryolunun solunda, 10 metrlik məsafədə, Samux rayonunun Tatlı bələdiyyəsinə tabe olan və Gəncə Dövlət qoruğuna aid ərazidə 50 metr² sahədə arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Ümumi dərinliyi 4,2 metr olan qazıntı sahəsində üç nədəni təbəqənin varlığı müəyyənləşdirilmişdir. Üst mədəni təbəqə aşınmalara və digər xarici təsirlərə məruz qaldığından nisbətən nazikdir. Burada mədəni təbəqənin qalınlığı 1,3 metr olub IX - XIV əsrləri əhatə edir. İkinci mədəni təbəqə 1.4 metr qalınlığında olub III-IV əsrləri, üçüncü mədəni təbəqə isə 1,5 metr qalınlığında olub e.ə IV- b.e III əsrlərini əhatə edir (10.112).

Qazıntı sahəsinin üst mədəni qatında orta əsrlərə aid 16 ədəd sikkə, digər təbəqələrdə də müvafiq dövrlərə aid materiallar əldə edilmişdir. Əksər tapıntılar saxsı materiallar olsa da şüşə və metal əşya qalıqları da kifayət qədərdir. Şüşə materialların hissələri ilk orta əsr və orta əsr təbəqələrindən aşkarlanmışdır.

Abidənin ilk orta əsrlər dövrünə aid mədəni təbəqəsinin üzərində cədvəl şəklində əlifba verilmiş saxsı qab hissəsi tapılmışdır. Bu əlifbanın qədim Alban əlifbasına çox oxşardır (11.258).

2010-cu ildə qədim Gəncənin ərazisi hesab edilən Şəhər burnunda arxeoloji tədqiqatlar şəhərin salınmasına dair yeni məlumatlar üzə çıxardı. Kür çayının Mingəçevir su anbarına töküldüyü yerə yaxın məsafədə, Kürün köhnə yatağının sağ sahilində gəmilərin dayanması üçün «Buxta» (1-ci şəkil) və onun yaxınlığında yüklərin yerləşdirilməsi və müsafirlərin gecələməsi üçün nəzərdə tutulan hücrələrin (2-ci şəkil) olduğunu müəyyənləşdirildi. Buxtanın dayanacağıının eni 7m 20 sm, hər qolun qalınlığı 1m 60 sm-dir. Dirəklər yonulmamış daşdan kirəc məhlulu ilə hörülmüşdür. Bu bir daha sübut edir ki, antik müəlliflərdən Strabon, Yuli Solin, Böyük Plini və s. söylədikləri kimi Kür çayı eramızdan əvvəlki dövrlərdə gəmiçilik üçün yararlı olmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, məhz buna görə də qədim iri yaşayış məskənləri Kür çayı boyunca salınmışdır (12.30).

Şəhər burnu yaşayış yerində 5x20 metr ölçüdə götürülmüş sahə dörd kvadrata bölünərək tədqiq olunmuşdur. Burada əsasən iki mədəni təbəqənin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. I mədəni təbəqə III-IX, ikinci mədəni təbəqə isə e.ə III- b.e II – III əsrlərini əhatə edir. I mədəni təbəqədən əsasən iri və orta həcmli təsərrüfat küpləri və onların hissələri, iri xeyrə tipli qablar, kirkirə daşları, sənkarlıqda istiadə edilən daş və gildən hazırlanmış alətlər rəng vurmaq üçün möhürlər, II mədəni təbəqədən isə əsasən e.ə III – b.e. II əsrlərinə aid saxsı qablar, metal qırıntıları, b.e I əsrinə aid şüşə qabın hissələri və s. əldə edilmişdir (3-cü şəkil). Tədqiqatların nəticələri e.ə V-IV əsrlərdə bu ərazidə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş həm liman, həm də ticarət mərkəzi kimi mövcud olmuş bir şəhərin olduğunu söyləməyə imkan verir. Bu şəhər antik Gəncə olmuşdur. Beləliklə, Gəncə bölgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri burada yaşayışın hələ daş dövründən başladığını, tarixin sonrakı mərhələlərində ardıcıl olaraq davam etdiyini, e.ə II minilliyin sonu – I minilliyin başlanğıcında burada yaşayışın daha da intensivləşdiyini və ərazidə şəhər tipli yaşayış məskənlərinin yarandığını, antik dövrdə onların ticarət, sənət və mədəniyyət mərkəzləri kimi öz inkişafının ən uca zirvəsinə yüksəldiyini söyləməyə əsas verir.

Gəncə ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar erkən orta əsrlər dövründə də bölgədə intensiv həyatın olduğunu söyləməyə əsas verir. Tarixi məlumatlar isə arxeoloji dəlilləri təsdiqləsə də işğalçı dövlətlərin maraqlarına uyğun olaraq tarixi saxtalaşdırmalara da yol verilir. Erkən orta əsrlər dövründə həm də Sasani imperiyasının Albaniya torpaqlarını işğalı ilə xarakterikdir (13.74). Bu Albaniyada fədalizmin yaranmasına və inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdəndir. Lakin bu vaxta qədərki əksər tədqiqat əsərlərində Sasani ordularının ərazidəki hərbi əməliyyatları zamanı dağıdılmış şəhərlərin əvəzinə yenilərinin qurulmasını, yaxud onların bərpasını, tamamilə yeni şəhərlərin salınması kimi qələmə alır, beləliklə qərəzlilikdən əziyyət çəkir, bu və ya başqa bir hadisəni şübhə altına qoyur, bir-birinə zidd olan məlumatlar verirlər. Bəzən bu yazılı məlumatlar tamamilə həqiqətdən uzaq olurlar. Məsələn Makedoniyalı İsgəndəri müşayət edən yunan müəllifi Aristoblon

Hindistandan, Qara Dənizdən, Xəzər dənizindən keçən su yolu haqqında hekayətində söylədikləri Qərbi Avropa alimi Herman tərəfindən tamamilə rədd edilmişdir (14.86).

Bu cür fikirlər onu göstərir ki, yazılı mənbələr yalnız onların hərtərəfli yoxlanılmasından və məlumatlara tənqidi yanaşıldıqdan sonra tarixi sənəd kimi müəyyən nəticələrin çıxarılması üçün əsas ola bilərlər. Bu cür məlumatların dəqiqləşdirilməsində etnoqrafik və folklor məlumatlarının da əhəmiyyəti böyükdür.

Gəncə şəhərinin yaranmasına aid olan yazılı mənbə məlumatları da bir-birinə ziddir və arxeoloji məlumatların köməyi olmadan müəyyən nəticələrə gəlmək mümkün deyil.

Mənbələr göstərir ki, «Gəncə şəhəri VII Tiqran zamanı farslar, VII əsrin ortalarına yaxın isə ərəblər tərəfindən talan olunmuşdu. VII əsrin sonlarında şəhər xəzərlər və ərəblər arasında hərbi toqquşmaların mərkəzi olmuşdu...»(14.44).

Gəncənin salınmasına dair yazılı mənbələrdən ən erkən tarixi XV əsr İran tarixçisi Mirxond göstərərək bu hadisəni, şifahi rəvayətlərə əsasən Sasani şahı I Qubadın (489-531) adına yazır: «Qubad tikinti sevən şah idi, o, möhtəşəm binalar və çoxsaylı şəhərlər saldırmışdı. Bərdə, Gəncə və Miafarin də onun tərəfindən salınan şəhərlərin içərisindədir (14.257).

Görünür, Mirxond tərəfindən gətirilən əfsanə xalq yaddaşının Cənubi Azərbaycan Gəncəsi haqqındakı xatirələrini ifadə edir. XIII əsr ərəb coğrafiyaçısı Yaqut bu şəhəri sasani dövrünün dini mərkəzi kimi xatırladır: «Burada maqların ibadətگاهی və qədim atəşgah, həmçinin də Keyxosrov tərəfindən ucaldılmış böyük və çox uca bir sarayın yerləşdiyini» göstərir. Gəncə təkcə dini deyil, həm də Şərqdə tranzit ticarətin əsas mərkəzi idi. Qədim yunan mənbələrində göstərilir ki, e.ə I əsrdə Gəncə (Cənubi) Azərbaycanın (Atropatəninin) paytaxtı idi və şərqdən (Hindistandan) qərbə gedən ticarət yolu «Ekbatan və Atropatena Qadzakından» keçirdi. Tranzit ticarətin qovşaqları – Şərqdə Atropatena Qandzakı və Ekbatan idilər (16.12).

Mirxond tərəfindən gətirilən məlumatlarda hələ ki, başqa yazılı məlumatların göstəriciləri təsdiqlənmişdir (17.289).

Daha bir maraqlı tapıntı İmamzadənin uçmuş hissəsində 1878- 1879-cu illərdə bərpa işləri aparılarkən əldə edilmişdir. Buradan daş üzərinə yazılmış inşaat kitabəsi aşkara çıxarılmışdır (18.37). Kitabənin İmamzadənin yerində VIII əsrin əvvəllərində dəfn edilmiş İmam Məhəmməd Bağırın oğlu İbrahimə aid olduğu müəyyən edilmişdir. Deməli, Gəncə həmin dövrdə bir ziyarətگاهی mərkəzi kimi də məşhur olmuşdu. Bir maraqlı fakt da ondan ibarətdir ki, Bizans imperatoru İrakli(610-641) Şərqə hücum edərkən onun Naxçıvandan çıxıb Atropaten Gəncəsinə getdiyi mənbədə (Sebeos) xüsusi qeyd edilir. İ.M. Cəfərzadə haqlı olaraq göstərir ki, deməli, Atropaten Gəncəsindən başqa bu dövrdə Arran Gəncəsi də mövcud olmuşdur. Əks təqdirdə müəllifin Atropaten sözünü işlətməsinə ehtiyac qalmazdı (19.210).

M.X. Şərifli isə «Gəncə şəhərinin əmələ gəlməsi tarixi haqqında» adlı məqaləsində qədim Gəncə şəhərinin hicri 245 (859/ 60-cı) ildə bina edilməsi tarixini qəbul edir. O, öz fikrini əsaslandırmaq üçün Moisey Kalankatuklunun «Ağvan Tarixi» əsərinin ikinci fəslində (bu fəsil X əsrdə yazılmışdır) və Münəc cimbəşinin əsərinin «Tarixi əl – Bab və Şirvan» fəslində (bu fəsil 1106 – cı ildə Dərbənddə tərtib edilmişdir) deyilmiş məlumatlara əsaslanır. Birinci mənbədə yazılır ki, ərəb canişini Məhəmməd ibn Xalid «Oradan (Bağdaddan) yenə də padşahın hökmü və xəzinə ilə gəldi, Arşakaşen (Arran) vilayətində Qanzak (Gəncə) şəhərini tikirdi. «Tarixi əl – Bab və Şirvan» əsərində isə həmin fikir, demək olar ki, təkrar edilmişdir (20.60).

İ.M. Cəfərzadə Gəncədə aşkara çıxarılan qala divarlarının ən qədimini eramızın V – VI əsrlərinə aid edir və bu divarların tikilməsinin mənbədə göstərilən Qubad şahın fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Müəllif Mirxondun verdiyi məlumata üstünlük verir və yazır ki, «Bu məlumata daha çox inanmaq olar». Çox maraqlıdır ki, həmin qala divarı 7.5 m qalınlığı olan mədəni təbəqənin üstündə tikilmişdir. Bünövrənin qoyulması üçün əvvəlcə xəndək qazıldığını da nəzərə alsaq, bu rəqəmin daha böyük olduğunu demək olar (21.101).

Deməli qala divarları ilə hasarlananadək Gəncədə möhtəşəm şəhərtepli yaşayış məskəni mövcud olmuşdur.

Təəssüflər olsun ki, qədim mənbələrdə və erkən orta əsrlər dövründə (Sasani dövründə) Albaniyada Gəncə adlı şəhərin mövcud olduğunu göstərən heç bir məlumat yoxdur. Gəncə haqqında VII əsrin II yarsının şəhəri kimi məlumatlara XIV əsr tarixçisi Həmdullah Qəzvinin əsərlərində rast gəlinir. O yazır: «Gəncə... bir İslam şəhəridir, hicri 39-cu ildə salınmışdır», bu da mialadın 659/60 – cı illərinə müvafiqdir (21.53).

Akademik V.V Bartold ehtimal edir ki, «39» tarixi, ola bilsin ki, «239»-un qısaltırmaq yazılmasıdır. «Görünür 239= 853/54- dür»- deyər o yazır (22).

Naməlum müəllif tərəfindən yazılmış XVI əsrə aid «Dərbəndnamə» əsərində qeyd edilir ki, VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərində xəzərlərin Azərbaycan ərazisinə dəfələrlə etdikləri yürüşlər zamanı Gəncəyə də toxunmuşlar. «Şirvan və Gəncə» – deyər mənbə bildirir – «onlara ciddi müqavimət göstərmək üçün yetərincə möhkəmləndirilməmişlər. Xəlifə Valid Dərbəndi işğal etmək üçün sərkərdə Məsləməni göndərdi. O, xəzərlərə qarşı uğurlu yürüşdən sonra Əbdül Əziz əl- Bəxilini Gəncə və Şirvan əyalətlərinin hakimi təyin etmişdi»(23.77).

Məsləmənin xəzərlərə qarşı yürüşləri haqqındakı IX əsr mənbələrində - Təbəri və Bələzuridə ətraflı məlumatlar tapırıq. Sonuncu, həmçinin, Əbdül-Əziz əl Bəxili haqqında da məlumat verir, lakin orada Gəncə haqqında heç bir söz deyilmir.

«Dərbəndnamə»nin müəllifi Məsləmənin Dərbəndə qarşı yürüşü, həmçinin də o dövrün tarixi şəxsiyyətləri az və ya çox dərəcədə düzgün məlumatlar versə də, bəzi hadisələri düzgün şərh etmir (23.103).

«Dərbəndnamə»nin müəllifi tərəfindən çoxlu mənbələrdən istifadə olunmuşdur, lakin bunların məhz hansı mənbələr olması indiyənədək müəyyənləşdirilməmişdir.

Beləliklə, qədim Gəncə ərazisində, o cümlədən Şəhər burnunda aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri Gəncədə ilk insanların hələ daş dövründən yaşadığını, bu bölgənin neolit, eneolit və tunc dövrü mədəniyyətlərinin mərkəzlərindən biri olduğunu, orta tunc dövründə burada sinfi təbəqələşmənin daha da artdığını və tayfa mərkəzi olan iri bir şəhərin yarandığını, antik və ilk orta əsrlər dövründə isə inkişaf edərək daha da böyüdüyünü söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Страбон География – М., 1964.
2. Kalankatlı M. Alban tarixi (tərcüm. Z.M.Bünyadov), Bakı 1993, 269 səh.
3. Məmmədov A.M. Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi (ən qədim zamanlardan XIX əsrə qədər), Gəncə, Elm 2008, (296 səh).
4. Məmmədov A.M. Gəncə antik və ilk orta əsrlərdə //Gəncə tarixinin aktual problemləri, II elmi-praktik konfransın materialları, Gəncə 2010, səh. 6-7.
5. Məmmədov A.M. Gəncəbasar IV – XIII əsrlərdə Bakı 1993.
6. Джафарзаде И.М. Историко-археологической очерк старой Гянджи, Баку 1949.
7. Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи, Баку 1949.
8. Ахмедов Р.Дж. Городище Гянджа (Из серии МКА), Баку 1985.
9. Babayev İ.A. Kirovabad şəhəri yaxınlığında yeni arxeoloji tapıntılar //AMM, Bakı 1965, VI cild, s. 74-77.
10. Məmmədov A.M. Gəncə arxeoloji ekspedisiyasının qazıntıları, //Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar, Bakı 2008, səh. 112-113.
11. Məmmədov A.M. Gəncə arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu ildəki arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işləri, //Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009, Bakı
- Əliyev T.V.

12. Allahverdiyeva S.K. Nizami Gəncəvinin əsərlərində sənətkarlığa dair //Gəncə tarixinin aktual problemləri, II elmi-praktik konfransın materialları, Gəncə 2010, səh. 30-31.
13. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri, Bakı 1958.
14. Məmmədov A.M. Nizami Gəncəvinin əsərlərində maddi-mədəniyyət motivlərinə dair (Azərbaycanın Qədim və orta əsr tarixi problemləri, M.Gəncəvi – 850), Bakı 1992, s. 85-88.
15. Мирхонд Раузат-ас-сафа (пере. Текст Луинов), 1904, стр. 259.
16. Гуммель Я.Н. Краткий предварительный отчет об археологических исследованиях произведенных в Кировабаде и примечающих к нему районам, 1938 г., Азерб. ССР. н/архив, НАНАН Азерб. Инв. 788 «б».
17. Məmmədov A.M. Allahverdiyeva S.K. Gəncə şəhərinin yaranması və yerdəyişmələrinə dair, Tarix və onun problemləri, Bakı 2007, № 7, s. 288-292.
18. Мамедзаде К.М. Архитектурные памятники Гянджи, // Из серии МКА, 1991, 46 стр.
19. Məmmədov A.M. Nuriyev A.B. Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsində təhrif olunmuş yer adları haqqında, //Tarix və onun problemləri, Bakı 2003, № 4, s. 209-213.
20. Şərifli M.X. Gəncə şəhərinin əmələ gəlməsi tarixi haqqında, Az EA Məruzələri, XII cild, 1963, № 6, səh. 89-93.
21. Хамдаллах Казвини Нузат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану), Баку Элм 1983, стр. 53, 56.
22. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, изд. Общества обследования в изучения Азербайджана, Баку, 1925, стр. 60.
23. «Дербендنامه» Пер. с языков тюркского, арабского, персидского и французского под ред. Алиханова – Аварского. Тифлис 1898, стр. 103-105.

МАМЕДОВ АРИФ

Зав. отделом Археологии и Етнографии

Гянджинской Региональной Научного

Центра НАНА доктор исторических наук, профессор

ГЯНДЖА В АНТИЧНЫЙ ПЕРИОД И В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

РЕЗЮМЕ

Расположение Гянджи в удобном географическом положении, богатые водой реки, плодородные земли, богатые природные ресурсы, лесные материалы для развития ремесла и строительства, растения для получения красок - все это давало возможность поселиться здесь людям еще в период неолита.

Раскопки проведенные на территории древней Гянджи позволили дать новые сведения о городе. Экспедиция во время раскопок на месте падения Куры в Мингечаурское водохранилище обнаружила остатки «Бухты». Сведения о строительстве бухты на берегу Куры имеются у античных авторов – Страбона, Плиния Старшего и др. Рядом с Бухтой было обнаружена пристань для складирования товаров и дома для проживания купцов.

Таким образом археологические раскопки подтверждают, что древний человек проживал на территории древней Гянджи еще в период каменного века. Это зона является одним из центром развития неолитической, енеолитической и эпохи бронзовой культуры.

MAMEDOV ARIF
Head of Archaeology and Ethnography
Department of Ganja Regional
Scientific Centre ANAS, PhD in history, professor

GANJA IN THE ANCIENT PERIOD AND IN THE EARLY MEDIEVAL

SUMMARY

Location of Ganja in a convenient geographical position, rich river water, fertile land, rich natural resources, forest materials for development of craft and construction, plants for getting dyes - all this made it possible for people to settle here as early as the Neolithic period.

Excavations that were carried out on the territory of ancient Ganja allowed to acquire new information about the city. Expedition during the excavations on the site where Kura fall into Mingachevir reservoir discovered the remnants of the "Bay". Information about the construction of the bay on the bank of the Kura is available in the work of ancient authors - Strabon, Pliny the Elder and others. Near the Bay, a wharf for storage of goods and houses for accommodation of merchants was discovered.

Thus the archaeological excavations confirm that ancient people lived on the territory of ancient Ganja as early as the Stone Age. This area is one of the development centres of Neolithic, Eneolithic and Bronze culture.

1-ci şəkil: Buxta qalıqları

2-ci şəkil: hücrə qalıqları

3- cü şəkil:
Antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid arxeoloji materiallar

Rəyçi: t.e.d. Q. Hacıyev, t.e.d. Q.S. İsmayılov

AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəzinin Arxeologiya və Etnoqrafiya şöbəsinin 15 sentyabr 2010-cu il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №1)